

---

---

**ТАРЫХ ИСТОРИЯ HISTORY**

---

---

*Каратаев О.К., профессор, т.и.д.,*

*Кыргыз УИАсынын жетектөөчү*

*илимий кызматкери*

*Эшназарова Замира Баймурзаевна,*

*Кыргыз УИАсынын Түштүк бөлүмү*

**БОЗ ҮЙДҮН КЕЛИП ЧЫГЫШЫНЫН ТАРЫХЫЙ-ЭКОЛОГИЯЛЫК ШАРТТАРЫ****ИСТОРИКО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ВОЗНИКНОВАНИЯ ЮРТЫ****HISTORICAL AND ENVIRONMENTAL CONDITIONS****FOR THE EMERGENCE OF THE YURT**

---

---

**Аннотация.** Боз үй - Борбордук Орто Азия талааларында жашаган байыркы көчмөн элдердин негизги турак-жайы. Алардын ичинен түрк жана монгол элдери жашаган турак-жай жеңил жана ыңгайлуу келип, көчүп-конууга ылайыкталып, суукта жылуулугу, ысыкта салкындыгы менен айырмаланган. Б.з. I миң жылдыктын орто чендеринде түрк (кыргыз) көчмөндөрү тарабынан ал үйлөрдүн негизине эң чоң өзгөртүүлөр киргизилген. Кыргыздар жашоо-шартына ылайык боз үйдүн жүктөмө түрүн кабыл алышкан. Алачыктардын көчүрүп жүрүүгө ылайыктуу түрлөрүнүн андан аркы өнүктүрүлгөн түспөлү катары каралат. Боз үй өзүнүн жашоого ыңгайлуулугу жагынан көчмөндөрдүн керектөөлөрүн толук канааттандырган. Боз үйдү үй-бүлө мүчөлөрү бир саатын ичинде куруп, орното алышкан. Боз үй төөгө, атка жана автомашинага ыкчам жана ыңгайлуу жүктөлөт, чечилет. Көчүүгө жеңил, каалаган жайга тигүүгө ылайыкташкан, жаан суусун тез агызган, табияттын ар кандай таасирине чыдамдуу. Үйдүн түндүгү аркылуу жарык кирет, очокту колдонууга ыңгайлуу. Казак боз үйү кыргыздыкынан жапыздыгы менен айырмаланат. Монгол, бурят жана тувалардын боз үйлөрү ууктары түз жасалгандыктан андан да жапыз көрүнөт. Кыргыздын боз үйү чыгышты каратып курулат. Төр - үйдүн эшикке карама-каршы тушу. Анда жүк жыйылып, конок күтүлүп, адамдар жаткан. Эпчи жак - боз үйдүн кире беришиндеги оң тарабы. Эр жагы - үйдүн сол тарабы. Улага - үйдүн кире бериши.

**Негизги сөздөр:** боз үй, кыргыздар, жүктөмө үй, маданият, этнос, Алай, этникалык алакалар, кереге.

**Аннотация.** Юрта - переносное каркасное жилище с войлочным покрытием у тюркских и монголоязычных народов. Возможно, прообразом юрты в эпоху поздней бронзы XII-IX веках до нашей эры являлись жилища андроновцев. В середине I тысячелетия В Центральной Азии в основу юрты произошли большие изменения.

Юрта полностью удовлетворяет потребностям кочевника в силу своего удобства и практичности. Она быстро собирается и легко разбирается силами одной семьи в течение одного часа. Она легко перевозится на верблюдах, лошадях или автомашине, её войлочное покрытие не пропускает дождь, ветер и холод. Отверстие на вершине купола служит для дневного освещения и позволяет пользоваться очагом. Казахские юрты ниже киргизских из-за сильных ветров в степи. Монгольские, бурятские и тувинские юрты из-за прямых потолочных жердей ещё ниже. Киргизская юрта обычно обращена выходом на восток. Правая сторона (при взгляде снаружи) от входа женская (эпчи жак) с домашней утварью, левая — мужская (эр жак) для ружья, уздечки, седла и т. п., напротив входа почётное место (төр/төр), центр юрты - место для очага.

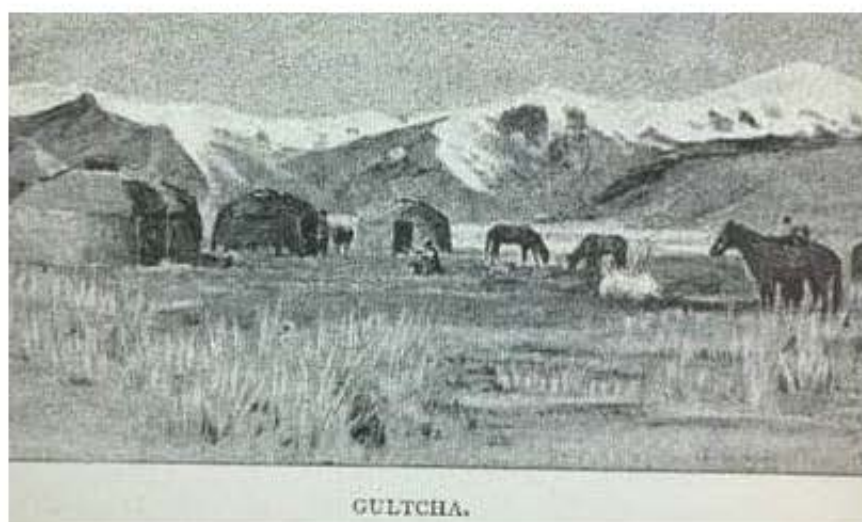
**Ключевые слова:** юрта, кыргызы, каркасная юрта, культура, этнос, Алай, этнокультурные связи, кереге.

**Abstract.** A yurt is a portable frame dwelling with a felt covering among the Turkic and Mongol-speaking peoples. Perhaps the prototype of the yurt in the Late Bronze Age of the 12th-9th centuries BC were the dwellings of the Andronovo people. In the middle of the 1st millennium in Central Asia, great changes occurred in the basis of the yurt. The yurt fully satisfies the needs of a nomad due to its convenience and practicality. It is quickly assembled and easily disassembled by one family within one hour. It is easily transported by camels, horses or cars; its felt covering does not allow rain, wind and cold to pass through. The hole at the top of the dome provides daylight and allows the use of the fireplace. Kazakh yurts are lower than Kyrgyz ones due to strong winds in the steppe. Mongolian, Buryat and Tuvan yurts are even lower due to straight ceiling poles. The Kyrgyzes yurt usually faces east. The right side (when viewed from the outside) of the entrance is female (epchi jak) with household utensils, the left is male (er zhak) for a gun, bridle, saddle, etc., opposite the entrance is a place of honor (tөр/tөр), the center of the yurt is place for a hearth.

**Key words:** yurt, Kyrgyz, frame yurt, culture, ethnicity, Alai, ethnocultural ties, kerege.

Көчмөндөрдүн (номаддар) жашаган үйлөрүн изилдөөдөгү эң кызыктуу маселелердин бири талаа номаддарынын материалдык маданиятындагы жогорку жетишкендиктеринин бири - боз үйдүн генезисин изилдөө болуп саналат (Вайнштейн, 1976: 42). Түрк тилдүү элдерде – jurt Ата Мекенди, Ата Журтту туюнтат. Орус тилине “юрта” формасында өтүп, илимде бул термин менен Сибирдеги элдердин “чумалар”, алты кырдуу сруб үйлөр (жыгачтан кыналып курулган үйлөр), алачыктар, кийиз ж.б. үйлөрдүн жалпы аталыштары катары маалым. Боз үйдүн (кийиз үй) келип чыгышы боюнча ар кыл көз караштар, карама-каршы пикирлер бүгүнкү күнгө чейин жашап келери белгилүү. Ириде, боз үй жана анын башка түрлөрү узак тарыхый жана эволюциялык жолду басып өттү.

Классикалык кийиз үй конструкциясы тарабынан татаал курулуш, көптөгөн майда бөлүкчөлөргө ажырайт. Белгилүү болгондой, боз үй жашоо үчүн өтө ыңгайлуулугу менен айырмаланат. Ал бат курулат, бир үй бүлөнүн мүчөлөрүнүн күчү менен тез арада кайрадан жыйналат (Жуковская, 1986: 126-128). Боз үйдүн элементтери компактуу келет, бир атка, үйдүн көлөмү чоң болсо төөгө жүктөөгө болот. **Боз үй** - Борбордук Азия тоолору жана түздүктөрүндө жашаган байыртадан жашап келишкен көчмөн элдердин негизги турак-жайы болуп келген. Алардын ичинен түрк жана монгол элдери жашаган турак-жай жеңил жана ыңгайлуу келип, көчүп-конууга ылайыкталып, суукта жылуулугу, ысыкта салкындыгы менен айырмаланган. Б.з. I миң жылдыктын орто



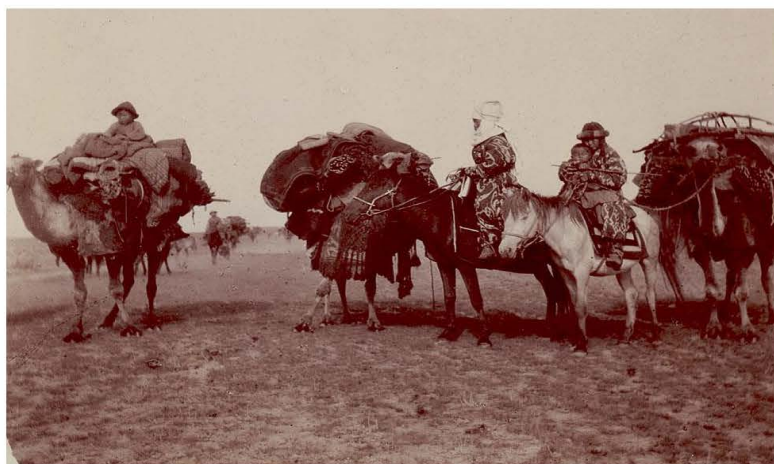
*Француз ориенталисти Габриел Бонвало (Pierre Gabriel Édouard Bonvalot (1853-1933) алайлык кыргыздардын ичинде болуп, керегелерин кагаз бетине түшүрүп тарткан сүрөтү. Алай Гүлчө. 1887-жыл*

чендеринде түрк (кыргыз) көчмөндөрү тарабынан ал үйлөрдүн негизине эң чоң өзгөртүүлөр киргизилген. Ал өзгөртүүлөрдүн негизгиси бүктөөгө жана жазууга боло турган тор көздүү кереге болгон. Керегенин жасалышы мал чарбачылыгы менен тоо-талааларда көчүп-конуп жүргөн көчмөн турмуштун зарылчылыгынан улам келип чыккан. Көчүүгө жеңил, каалаган жайга тигүүгө ылайыкташкан, жаан суусун тез агызган, табияттын ар кандай таасирине чыдамдуу боз үйдүн жыгаччылыгына (сөөгүнө): уук-кереге, босого-таяк (баш босого, аяк босого), түндүк, каалга кирет. Үзүк, туурдук, түндүк жабуу, эшик тыш, боз үйдүн өрө кийизин түзөт. Үйдүн ички-сырткы жасалгалары: *жабык баш боо, тегирич боо, үзүк боо, туурдук боо, жел боо, уук учтук, саканак таңгыч, кылдырооч, төтөгө канат чий, чыгдан өңдүүлөрдөн турат да, алардын өзүлөрүнө тиешелүү көркөм оюмдары жана көчөттөрү түшүрүлөт. Боз үйдүн жүктөмө түрүн сайма алачык менен алачык сыяктуу көчүрүп жүрүүчү жайлардын андан ары*

*өнүктүрүлгөн формасы деп болжолдоого болот. Тоолуу жерде жашаган көчмөн элдер бат чечип, жеңил жүктөп тез тигүүгө ыңгайлуу турак-жайга муктаж болгондуктан, боз үйдүн уук-керегеси ичке жыгачтардан жасалып, кийиз менен жабылган. Кийиздин кышында суукту, жайында ысыкты өткөрүүгө тоскоолдугу чоң (караңыз: Каратаев, Эралиев, 2005:71). Боз үйдүн жасалышы - боз үй негизинен жыгачтан, кийиз, чийден, боо-чуудан турат. Жыгачына: түндүк, уук, кереге жана босого кирет. Аны жыгач усталар талдан, кайыңдан жасашат. Тутуусу: түндүк жабуу, үзүк, туурдук, эшик. Алар адатта ак жүндөн жасалат. Боо-чуусу: түндүк жабуу боосу, жел боо, кырчоо, эшик боо, уук тизгич жана кереге чалгыч менен түндүк көтөрүлүп, ууктар сайылып, керегенин башына байлашат. Ууктар уук тизгич менен чалынып, керегенин сыртынан чий кыналат. Эшиктин боосу түндүктүн алкагы аркылуу баш босогого байланат. Анан туурдук менен үзүк жабылып, түндүк жабуу салынат (караңыз: Каратаев, Эралиев, 2005:71).*

**Боз үй** – кыргыздардын адабий тилиндеги айтылышы. Кыргыздардын чарбалык укладына, табияттын шарттарына ылайыкташкан, жашоого ыңгайлашкан жүктөмө үй. Жашоо-шарттын өзгөчөлүктөрүнө ыңгайлуу болгон үйдүн жүктөмө (орусча – разборный) түрүн пайдаланышкан кыргыздарда кымбат баалуу ак түстөгү кездеме менен оролгон “ак үй” деп аталган түрлөрү да болгон. Ак үй – мамлекет башчыларына, өзгөчө укуктуу элчилерге сыяктуу мыкчыгерлерге багышталып, салтанаттуу ж.б. шарттарда орнотулганы маалым. “Ак үй” демекчи, ага жумшалган эмгек, кеткен каражаттар менен да түшүндүрүлгөн. Кыргызстандын түштүк тарабында, кытайлык, өзбекстандык, Мургаб, Жерге-Тал кыргыздарында жүктөмө үй – “кыргыз үй” деп аталат. Бул аталыш өздү-өзгөдөн айырмалоо максатында, так айтканда кошуна жашаган каракалпак (XIX к. каракалпактар Фергана өрөөнүндө жыш жашашканы маалым), кулан-кыпчак, көчмөн-өзбек, казактардан айрымалануу максатында

келип чыккан термин. Болжолу, кыргыз үйүнүн баштапкы аталышы – “кыргыз үй” болуу керек деген пикирлер бар. Бул пикир кошумча иликтөөлөргө жана тактоолорго муктаж. XIX к. аягы – XX к. баш чендеринде кыргыздарда “боз үй”, “кара үй”, “кыргыз үй” деп аталганын илимпоздор жазат (Махова, 1958: 138–172). “Боз үй” колунда бар, жетиштүү сандагы мал-жандык кармаган адамдарда боло турган. Боз үйлөр көбүн эсе эл жайлоого көчүп чыкканда тигилген. Күз жана кыш айларында кыштоодо калгандар кара кийизден жасалган төрт же беш канат жүктөмө түрүн – алачыкты колдонушкан. Чыгыш Памирдин мал баккан кыргыздары конус түрүндөгү (түндүгү жок) алачыктарды пайдаланышкан. Ал “сайма алачык” деп аталып, жапайы андардын ж.б. терилери менен жабылган (Юдахин, 1965: 46). “Сайма алачык” өтө примитивдүү ыкмалар менен жасалган, ага көп эмгек коротулбаган, аны тоонун катаал шарттарында гана пайдаланышкан. Ички Теңир-Тоо аймактарында жылкычылар “сайма алачык” сыяктуу курулган “отоону” жайлоо шартында колдонушкан (Юдахин, 1965: 583).



*Кыргыз көчү. Алай. К.-Г.Маннергеймдин тарткан сүрөтү. 1906-жж.*

Жаңы турмуш курушкан жаш үй бүлө алгач “отоодо” жашашкан. Кыргыздар колдонгон дагы бир үйдүн аты – “кош” деп аталган. “Кош” – убактылуу тигилген, көлөмү анчалык чоң эмес боз үй. Аны узак

аралыкка көчүү шартында, жумушчулар үчүн же узакка (аскер жүрүшү) жүрүш жасоо учурунда тигилген (Юдахин, 1965: 410). Этнограф Ф.А.Фиельструп кыргыздардагы конус тибиндеги “кийиз

менен жабылган алачыгы”, курулушу, түтүн чыга турган түндүк сыяктуу жыгач предмети тууралуу эскерген (Фиельструп, 1925).

К.И.Антипина кеңири таралган конус абалындагы ууктар менен жасалган алачыктарды сүрөттөп жазгандыгы, бул маселеге өз эмгектеринде токтолгондугу белгилүү (Антипина, 1962: 166). *Жапма алачык, буума алачык, сайма алачык* деп аталган үйлөр бир жерден экинчи бир жерге көчүүдө ыңгайлуу болгон. Алачык бир же эки кийиз менен жабылган (Абрамзон, 1990: 130). Алачыктын<sup>1</sup> *кепе, ак тигер, тегиртмек* деген аталыштары болгон. Мындан сырткары, кереге коюлбаган алачык **“жолум үй”** деп аталган.<sup>2</sup> Ч.Ч.Валиханов кыргыз-кайсактарда (казактар) жылкычылар жана сапарга чыккандар кеңири колдонушкан “кос” (кош), “жулум үйлөр” болгондугун жазган. Коштун боз үйдөн (казакча – кииз үй) айрымачылыгы, ууктар түз коюлуп, чангарак колдонулган эмес, үй коникалык формага келип калган (Валиханов, Т.III: 28). Кыргыздарда “күркө” деп аталган кепе алачык, кепе үй колдонулган. **Күркө**. 1. Кепе алачык, кепе үй. 2. Жаш төлдү, бакма канаттууларды кийирип коюу үчүн ылайыкталып жасалган кепече (КТТС, 2019. Т.II: 132). Бул кепече казактарда “күрке” деп аталат. “Күрке” – түтүн чыкчу

жылчыгы жок үй (караңыз: Муканов, 1981: 213).

Информаторлордун айткан маалыматтарына караганда “жүктөмө үйдүн – “боз үй” деп аталып калышына жаратылыш жана климаттык шарттар негизги себеп болгон. Ак боз жүндүн тытылып жасалган кийиз жабуу күндүн нуруна, жамгыр ж.б. таасирине урунгандан кийин сырткы түсү бозомук тартып калган. Ошондон улам, эл оозунда “боз үй” деп аталып калгандыгын белгилешет.<sup>3</sup> Кыргыздардын үйлөрү тарыхый-географиялык шарттарга карата өзгөрүп турган (Абрамзон, 1991: 125). Боз үйдүн жасалгалары — боз үйдүн жасалышына жараша ак үй, кара үй деп экиге бөлүүгө болот. Адатта кара үйдү илгери колунда жоктор, ак үйдү колунда бардар байлар менен оокаттуулар тигишкен. Боз үй элдик кол өнөрчүлөрдүн эң мыкты чыгармалары менен кооздолгон, жыгач усталар керегенин саканактарына, ууктун алакандарына, түндүктүн чамгарактарына, алкагына сай салып, ар түрдүү оймо-чийме салышкан. Ал эми уздар ар түрдүү түстөгү жүн менен килемден калышпаган кооз оймо-чиймелүү чий чырмашкан. Туурдуктун башына, үзүктүн этегине ар түрдүү оюу салып, боорлорунун көпчүлүгүн түрлөнтүп согушкан (Каратаев, Эралиев, 2005: 71).

<sup>1</sup>Алачык - бир жерден экинчи бир жерге көчүп-конууда, чарбалык иштер, мергенчилик үчүн курулган убактылуу турак-жай. Анын кыргыздарда жапма алачык, буума алачык, сайма алачык деген түрлөрү бар. Жапма алачыкка үзүк, буума алачыкка кийиз, тери, сайма алачыкка түндүк калтырышып, үстүн кийиз, тери менен жабышкан. Алачык байыртадан белгилүү турак-жай. Энесай кыргыздарында «алачык» конус образдуу убактылуу турак-жай болуп, үстүн көпчүлүк учурда кайыңдын кабыгы менен жабышкан. Күндүн аптабынан, жамгырдан коргонуу максатында үстү чөп ж.б. жабылган убактылуу «алачыктар» колдонулган.

<sup>2</sup>Жолум үй - көлөмү кичирээк келген, жеңил боз үй. Жолум үй көбүнчө үч канат кереге, ага тете ууктардын санынан, түндүктөн турат. Айрым жерлерде жолум үй кереге, түндүксүз эле ууктан узунураак таяктардын бир учу жерге сайылып, түндүк ордуна бир кулачтай ичке талдын эки башы бириктирилип, көк менен байланып тигилет. Ал түндүк сымал тегерек талдын арасы баштан аяк кыл жип менен ачык оролот. Жерге сайылган таякчалардын экинчи учу оролгон жиптерге киргизилип, үстүнө эски үзүк же таар жабылат. Жолум үйдү жылкычы-малчылар, сапарга чыккандар, согушка аттанган жоокерлер урунган. Аталышы айтып тургандай, жолум үйдүн көчмөн шартта жашаган кыргыздардын турмушундагы ролу зор болгон.

<sup>3</sup>Информатор: Исраилов Мурзали ажы, 1947-ж. туулган, санжырачы, санжыра жыйноочу, Бөрү уруусу, Бабаке аталыгы, Байтору (Анда-Каражылкы), Күйөө-Таш айылы, Кара-Кулжа району.



*Элсуорт Хантингтон (1876-1947) америкалык саякатчы-ориенталист.*

*Ош аймагы, 1903-ж.*

Боз үй казактарда – *кииз үй*, каракалпактарда – *кара үй*, *отау үй*, ногойлордо – *термэ*, туваларда – *өз*, башкырларда – *тирмэ*, түштүк алтайлыктарда – *чадыр*, теленгиттерде – *аланчык*, хакастарда – *иб*, монголдордо – *гэр* деп аталары малым. Кыргыз боз үйүнүн казак, каракалпак, башкыр, калмак-монгол, алтайлыктар, ногой ж.б. элдердин жүктөмө үйлөрүнөн бир топ айрымачылыктары бар. Жүктөмө боз үйдүн жасалыш технологиясы жана курулушундагы негизги жалпылыктар, окшоштуктар менен бирге, бир катар жергиликтүү, аймактык, географиялык-климаттык айрымачылыктары бар. Бул түрк-монгол тилдүү элдердин диний-философиялык ишенимдериндеги, өзгөчө жаратылыш (климаттык) шарттарындагы айрымачылыктар менен байланыштуу. Кыргыздарда боз үйдүн курулушу, ички жасалгалары жагынан да регионалдык (ареалдык) айрым өзгөчөлүктөрдү байкоого болорун таанымал этнограф К.И.Антипина изилдөөлөрүндө белгилеген (Антипина,

1962: 163). Эң кызыктуусу, кыргыздардын таасири астында тоолук тажиктер (“помирлер” же язгулем, вахан, ишкашимдиктер, ягнобдор ж.б.) жолум үйлөрдү колдонууну үйрөнүшкөн. Географиялык-климаттык шарттарга ылайык казактардын жана монголдордун боз үйлөрү жапыз жасалат. Калмактардын (ойроттор) кийиз үйүнүн ортосуна түркүк орнотулган. Түркүк - кийиз үйдү шамалдын соккон күчүнөн коргоп турган. Монголдор казактар сыяктуу кийиз үйдүн ууктарын өтө ийбей жасашкан. Ошондон улам, аталган элдердин кийиз үйлөрү жапыз көрүнгөн. (Материалы по истории сюнну: по китайским источникам / Предислов., пер. и примеч. В.С.Таскина.-М.: Наука, 1968. – С. 143).

Белгилүү болгондой, жүктөмө үйлөр жана анын ар кыл формалары көчмөн жана жарым көчмөн элдерде эзелтеден, болжолдогондо Андроново маданияты (б.з.ч. XVII-IX кк.)<sup>4</sup> доорунан бери пайдаланып келишет (А.Х. Маргулан, К.А.

<sup>4</sup>Андронов маданияты (маданий-тарыхый жалпылык) - коло дооруна таандык б. з. ч. XVII—IX кылымдардагы Батыш Сибирди, Орто Азиянын батыш бөлүгүн, Түштүк Уралды кучагына алган өз ара жакын археологиялык маданияттар тобунун жалпы аталышы. Аталышы Ачинске жакын Андроново айылынан, 1914-жылы А. Я. Тугаринов тарабынан алгачкы өлүк көмүү жерлери табылган жерден улам келип чыгат. Андронов маданияты 1927-жылы советтик археолог С. А. Теплоухов тарабынан белгиленген эле. Изилдөөлөрдү ошондой эле археолог К.В.Сальников жүргүзүп, 1948-жылы Андронов маданиятынын эстеликтеринин биринчи классификациясын сунуштаганы белгилүү. – О.К.

Акишев, М.К. Кадырбаев, А. М. Оразбаев, 1966: 34, 151, 173). Арийне, Андроново маданияты доорунда адамдар жашаган үйлөрүн алгачкы формалары гана пайда боло баштаган. Жүктөмө үйлөр (разборные дома) б.з. V-VI кк. калыптанган деген илимдеги пикир басымдуулук кылып келери белгилүү. Б.з. V-VI кк. чейин жүктөмө үйлөр зарылчылыгы туулганда бир эле учурда ат (өгүз) арабага орнотулган үйлөр катары пайдаланылган. IX-XI кк. орус минатюраларында Чыгыш Европанын түздүктөрүндө көчүп-конуп жүрүшкөн печенегдер, уздар, берендейлер, хазарлар ж.б. көчмөн түркий урууларынын кийиз үйлөрү арабаларда орнотулгандыгы чагылдырылганын белгилөө зарыл.

Адис-илимпоздордун (С.И.Вайнштейн, М.В.Крюков, В.П.Курылев, М.Муканов ж. б.) изилдөөлөрүнүн жыйынтыктарында айтылган тыянактына көз салсак, бүгүнкү боз үй формасы боюнча узак убакыт бою сүргөн эволюциядан соң б.з. V-VI кк. Борбордук Азиянын түрк тилдүү урууларынын (элдер) чөйрөсүндө калыптанган. Боз үйдүн (кийиз үй)

келип чыгышы жана эволюциясы боюнча алгачкы изилдөөлөрдү жана илимий тыянактарды XIX к. экинчи жарымында Н.Н.Харузин ишке ашырган. Автор көчмөндөрдүн кийиз үйү конус образдуу “чумдан” өнүгүп чыккандыгын, бүктөөгө жана жазууга боло турган тор көздүү кереге боз үй (кийиз үй) катары XVIII к. чегинде калыптанган деген пикирин ногойлордун кийиз үйүнүн келип чыгышына байланыштырган пикирин айткан (Харузин, 1896: 21). Н.Н.Харузиндин изилдөөлөрү өз доорундагы мыкты эмгектерден болуп саналат. Тилекке каршы илимпоз боз үйдүн генезисине терең көңүл бөлө алган эмес (Вайнштейн, 1976: 42). С.И.Вайнштейн “колдо болгон маалыматтарга таянсак, Чыгыш Европа жана ага чектеш аймактарды байырлаган сактар (скифтер) жана аларга чейинки жашаган башка уруулар конус образдуу (пирамида тибинде), учу шуштугуй келген жүктөмө үйлөр же төрт дөңгөлөктүү арабалардын үстүнө курулган кепелерде жашашкан” – деген ынанымдуу көз карашын жазган



*Орус армиясынын офицери К.-Г. Маннергейм жана атактуу француз ориенталисти Поль Пелльо Курманжан-датканын боз үйлөрүнүн биринде.  
Болжолу, 1906-ж. Алай*

(Вайнштейн, 1976: 44; Муканов, 1981: 199-201).

Борбордук Азия региондорунда жашаган адамдардын негизги чарбалык ишмердүүлүгү көчмөн жана жарым көчмөнчүлүк жашоосуна (жылкы, уй, кой, төө) ыңгайлашып калыптанган. Аңчылык менен бирге примитивдүү формадагы жер иштетүүчүлүк пайда боло баштаган. Чыгыш Түркстандын оазистеринде, анын ичинде Тарим дарыясынын бассейнинин чөлкөмдөрүндө отурукташууга өткөн жасалма ирригациялык жер иштетүү маданияты калыптана баштаган. Бул доордогу Борбордук Азияны жана Түштүк Сибирди байырлаган уруулар коло металлын жана темирди кайра иштетүүнү үйрөнүшкөн, дөңгөлөктүү арабаны ойлоп табышкан, жылкыны колго үйрөтүшкөн. Бул уруулар жарым сфералык, жогору жагы шуштугуй келген кийизден жасалган үйлөрдө жашашкан. Көчкөн учурда өгүздөр сүйрөгөн чоң арабанын үстүнө орнотулуп, үйдүн башка оокаттары менен бирге ташылган. Археологдор тарабынан калыбына келтирилген Борбордук Азиядагы “скифтерге чейин” жана “скифтер доорундагы” маданияттар байыркы Кытайда жаралган тарыхый жазма текстердеги маалыматтар менен толукталат (Кляшторный, Савинов, 2005: 13-14). Б.з.ч. XII, VIII, III кк. кытай жазма булактары түндүк тараптан келген “жапайы” уруулар жана алардын чарбасы, жашоо шарты ж.б. эскере башташат. Булар азыркы Забайкалье жана Монголиянын аймактарынан Ордоско көчүп келишип, Кытайга кол сала баштаган көчмөндөр – **жунндар** болушкан. Жунндардын жылкыларына кызыгышкан кытайлар алардын металлдан жасалган үч буттуу очоктору, коло казандары, көчүп-конуу мезгилдеринде арабанын үстүнө орнотулган **кийиз үйлөрү** тууралуу жазышкан (Кляшторный, Савинов, 2005: 13-14). **Жунндар** көпчүлүк илимпоздордун пикирлеринде хунну

(сюнну) уруулары менен тектеш жана алардын бабалары болушкан.

Борбордук жана Орто Азиянын “скифтер” дүйнөсүндө жашаган урууларда (болжолу, б.з.ч. I миң жылдыктын орто чендери) чум тибиндеги үйлөр менен катар жарым сферикалык формадагы шуштугуй алачыктар (ууктардын учтары жип менен байланып бекитилген) таралган. Мындай формадагы алачыктар Евразиянын малчылык менен жашаган элдеринде бүгүнкү күндөрү да пайдаланылат. Болжолу, ууктар бириккен жерге (түндүктүн орду) от үстүнө казан асышкан. Мындай формадагы алачыктын сүрөттөрү Тувадагы археологиялык казуулардан сон табылганы маалым (Вайнштейн, 1976: 45; Муканов, 1981: 202).

Н.Н.Харузин көчмөндөрдүн кийиз үйүнүн башаты конус образдуу “чумдан” өнүгүп чыккандыгын, бүктөөгө жана жазууга боло турган тор көздүү кереге боз үй (кийиз үй) катары XVIII к. чегинде калыптанган, бул үйлөр монголдордун таасири астында келип чыккан деген пикирин айткан (Харузин, 1896: 21). Хуннулардын купол образдуу үйлөрүндө түндүктүн алгачкы формалары колдонула баштагандай. Үйлөрдүн чатырлары жаандан жана сууктан коргонуу максатында кийиздер менен жабылган (Вайнштейн, 1976: 45; Муканов, 1981: 201).

Этнограф Б.Х.Кармышева бүгүнкү кийиз үйлөрдүн башатында ууктары ийилген, жерге бекитилген, кийиз менен жабылган “карлук тибиндеги” үйлөр болот (Кармышева, 1956: 23). “Карлук тибиндеги” ийилген ууктардан жасалган кийиз үйдүн ууктары жерге сайылып, төбөсүндөгү учтары жип менен байланып бекитилген (Кармышева, 1956: 23-24). С.И.Вайнштейн тор көздүү керегеси бар, жарым сфера тибиндеги хуннулардын алачыктары – бүгүнкү боз үйдүн башталышында турган (Вайнштейн,



1976: 50). Мурда белгиленгендей С.И. Вайнштейндин тыянактары илимий

негизге жакын жана көпчүлүк адис-илимпоздордун колдоосуна ээ болуп келет.



Кыргыз боз үйүнүн ички жасалгасы

Болжолу б. з. 105-ж. чендеринде кытай элчиси Чжан Цянь усундарга келген. Элчи усундарды чыгышка кайтып барып, кытайлар менен бирдикте хуннуларга (сюнну) каршы күрөшүүнү үн-дөгөн. Белгисиз себептерден усундар жиберген баалуу тартуулар Кытайга жетпей калган. Мунун негизинде гуньмо Кытайга жаңы элчилик жөнөтүп, кытай ханышасы Сицзюньду ага аялдыкка берүүнү өтүнгөн жана келишимдин тартуусу катары 1000 жылкыны калың катары кошо жиберген. Анын өтүнүчү аткарылган, бирок каныша кытай тилин таптакыр түшүнбөгөн кытай императорунун кызы “кайгыга батып” Гуньмонун “кенже зайыбы” гана болуп калган, ал эми Хунну шаньююнун ошол эле учурдагы усундардын жашы улгайган гуньмосуна (куньмо) берген кызы “улуу зайыбы” деп жарыяланган (Зуев, 1960:122). Башкача жашоо-турмушка көнгөн кытай канышасы талаа-түздө куса болуп, өз кайгысын ырларына төккөн, «Сицзюнь кийиз менен капталган тегерек жапыз үйдө жашап, эт жеп,

сүт ичкен усун падышасына» күйөөгө берип салды деп муңканган (Евтюхова, 1985: 85). Кытайлардын Ферганага жортуулу мезгилинде (б.з.ч.102-ж.) кытай өкмөтүнүн каалоосу боюнча усундар 2000 адамдан турган жардамчы отряд жөнөткөн, бирок алар күтүү абалында болушуп согуштук аракеттерге катышкан эмес (Каратаев, 2021:203). Кытай тарыхчысы Бань Гунун берген маалыматтары боюнча усундар да кийиз үйлөрдү жашоосунда пайдаланышкан (Бань Гу. Хан-шу. Т.11.-С.3760).

Көчмөндөр жашаган кийиз үйлөр кытай жазма булактарында, атактуу тарыхчылар Цыма Цянь (“Ши-цзи), Бань Гу ж.б. эмгектеринде эскерилет. Хань династиясынын (б.з.ч. III к.- б.з. 220-ж) жашаган мезгилинен тарта түндүк тараптагы көчмөн ж.б. элдер тууралуу туруктуу эскериле баштаган. Кытай авторлору көчмөн уруулардын жашаган үйлөрүн “цюнлу” деген иероглиф менен белгилешкен (Вайнштейн, 1976: 46, 47). “Цюнлу” иероглифи учу шуштугуй

(купол образдуу) келген, кийиз менен жабылган үйдүн сырткы көрүнүшүн туюнткан. Кытай хроникаларында түндүктөгү уруулардын үйлөрү б.з.ч. II к. эскериле баштайт. Бул жеңил үйлөр хань тилинде “хуайнаныцзы” же “варвар” урууларынын үйлөрү деп эскерилген. Сыма Цянь сюннулардын (хунну) жашоо-тиричилигин сүрөттөп жазууда көчмөндөрдүн **кийиз үйү** жөнүндө маалыматтарды берген (Крюков, Курылев, 2000: 11). Хроникачы Бань Гу “Ханшудагы” хуннулар тууралуу бөлүмүндө император тарабынан элчиликке жиберилген Су Уга сюннулар (хуннулар) “цюнлу” (боз үйдү) белекке бергендигин жазгандыгы белгилүү (Бань Гу. Хан-шу. Т.11.-С.3760).

Түрк тилдүү элдерде (урууларда), анын ичинен кыргыздарда боз үйдүн оозу (эшиги) күн чыгыш тарапты көздөй тигилет. Монгол тилдүү калктарда (монг. гэр) кийиз үйдүн оозун түштүк тарапты көздөй орнотушат. Түштүктүн карама-каршысы болгон түндүк тарабында кийиз үйдүн төрү монголчо - “хоймор” деп аталат. Кылымдар бою калыптанган ар бир деталдын өзгөчө маанилери болгон (Жуковская, 1986: 127). Монгол кийиз үйүнүн төр же түндүк тарабы “хоймор” деп аталып анда үй бүлөлүк альтар, будда идолдорун (бурхан ширээ) коюшкан. Монгол үйүнүн батыш жагы – эркектерге, чыгыш тарабы – аялдарга таандык (Жуковская, 1986: 127).

Хуннулар, кыргыздар, көк түрктөр ж.б. эн байыркы доорлордо күн менен айга сыйынышкан, бүткүл жашоонун башаты – күн менен байланышкан деп эсептешкен, экинчи бир сыйынуучу негизги объект – ай болгондугу белгилүү. Адамдардын аң сезиминдеги эң алгачкы дуалдык түшүнүктөр (ай-күн, оң-сол ж.б.) ай менен күндөн башталат. Боз үйдүн оозу (эшиги) чыгыш тарапты караса, анын төр тарабы – батышта жайгашат. Демек, күн чыгып батышка батат, кеч киргенде – ай чыгат. Күн жана ай эң не-

гизги кудайлар болушкан. Мисалы, б.з.ч. 167-ж. хуннулардын (сюнну) каганы Лаошань-шаньюй (Модэ-шаньюйдун уулу, тактынын мураскору) Хань династиясынын императоруна жиберген катында: өзүн “Асман менен Жерден төрөлгөндүгүн, Күн менен Ай тарабынан дайындалгандыгын, сюннулардын (хунну) улуу Шаньюйу” – деп жазат. Мындай маанидеги каттарды түрк кагандары (Таспар-каган) Кытайдын Суй династиясынын (581-618 жж.) императоруна 5 кылымдан соң, VI к. да жазышканы маалым (Алекперли, 2001: 125). Байыркы ишенимдер “Манас” эпосунда да туруктуу сакталган:

*Айын менен Күнүндүн,  
Бир өзүнөн бүткөндөй.  
Асман менен Жериндин,  
Тирөөсүнөн бүткөндөй.  
Алтын менен күмүштүн,  
Ширөөсүнөн бүткөндөй.*

Хуннулар мамлекетинин шаньюйу бир эле учурда жогорку жрец-шамандын (бакшынын) функцияларын да аткарган. Ар күн сайын бүтүндөй хунну (сюнну) элинин атынан **Күнгө сыйынуу** үчүн таң утурлап **эшиги күн чыгыш тарапты каратылып тигилген боз үйдөн** чыгып Күнгө сыйынган. Кеч кирип ай чыкканда, Айга карата **боз үйдөн** чыгып, элдин атынан сыйынуу жөрөлгөсүн жасаган. Кээ бир тарыхчылар хуннулардын башкаруучусунун титулунун аталышын туюндурган иероглипти “**тан-ху**”, “**таңдын адамы**” деп окуганы капысынан эмес экендигин белгилешет (Крадин, 2001: 86). Күн менен Ай шаньюйдун өзгөчө сыйынуусунун объектилерине кирген. Аны Сыма Цянь өзүнүн “Тарыхый жазмаларында” (*Ши-цзи*) белгилеп айткан: «Шаньюй эртең менен ордодон (**боз үйдөн** – О.К.) сыртка баш багып, чыгып келе жаткан Күнгө, кечинде болсо Айга сыйынат... Согуш абалын жарыялаштын алды жылдыздар менен айдын жайгашуусуна байкоо жүргүзөт; ай толгондо



кол салышат, ай кемигенде чегинишет» (Бичурин, 1950а:50; Егоров, 1985: 17-18; Бартольд, 1998: 50; Крадин, 2001:140-142; ДТС, 1969:142). Шаньюйдун коомдук иерархиядагы жогорку социалдык статусун хуннулардын мамлекетинин көзү өткөн башкаруучуларына багышталып тургузулган шаңдуу көрүстөн курулуштары, аларды казганда табылган коштоп туруучу кооз инвентарлар аныктап турат (ДТС, 1969:143). Кытайдын “Яньтелунь” аттуу трактатында: “сюннулар” (хуннулар – О.К.) үчүн өрүлүп жасалган тал – үй; кийиз үйдүн оролгон чатыры катары катары кызмат өтөйт (Бань Гу. “Хань-шу”, Т.11: 3761). Бул жерде сөз кийизден жабылган үйдүн керегелери тууралуу болуп жатканы ачык.

603-ж. Чыгыш Түрк мамлекетинин каганы Цзели өзүнө кызмат өтөгөн хулардын (кыт. Ху ~ согдулар) көмөгү менен туткундалып кытай императоруна өткөрүлүп берилген. Туткундагы Ашина каганы Цзели бөлүнгөн үйгө жашабай, цюлуда (кийиз үй) түнөгөн, эки жылдан соң ошол жерде өлгөн (Крюков, Курылев, 2000: 11). Тан династиясынын (618-907 жж.) курулушунун алгачкы жылдарында борбор шаар Чаньянда ж.б. ири шаарларда көк түрк маданиятына берилгендик күчөй баштаган.

Кытай аристократтары короолоруна түрктөрдүн боз үйлөрүн коюшуп, күндөлүк жашоодо көчмөндөрдүн кийимин, тамактарын пайдалана башташкан. Император Тайцзундун (627-652 жж.) уулу Ли Чэнцян императордук короодо түрктөрдүн кийиз үйлөрүн тиктирип, өнү-башы түрктөргө түспөлдөш болгон кызматкерлерди чачтарын артына байлатып кызмат өтөгөндүгү белгилүү. Борбор шаарда көчмөндөрдүн маданиятына кызыгуу башталган. (Крюков, Курылев, 2000: 11). Империянын негиздөөчүсү Ли Юань көчмөн тобалардын тегинен чыккан. Ли Юандын бийликке келишине көк түрктөр аскердик зор колдоо көргөзшкөн. Тан доорундагы кытайлардын кыз алып, кыз берүү тойлорунда короолоруна “чжаньчжаньдарды” – көк түрктөрдүн кийиз үйлөрүн тигүүнү (орнотууну) салтка айландырышкан. Мындан сырткары кийиз үйдүн монгол тилдүү жуан-жуандар мамлекетинин доорунда “байцзы-чжаньчжань” деп аталган. Жуаньжуандардын (Жожуань) каганы Анахуань Вэй императору Мин-диден **18 кийиз үй** белекке алган (Материалы по истории сюнну: по китайским источникам / Предислов., пер. и примеч. В.С.Таскина.-М.: Наука, 1968. – С. 143). Белгилей кетчү маселе, Вэй (386-535

жж.) династиясын Тоба (Тоба жана Муюн) деп аталган монгол тилдүү көчмөн уруулардын бири негиздеген.

Борбордук Азиядагы Көк түрк (Ашина) кагандары да кийиз үйдөн жасалган атайын өргөөлөрдө жашашкан. Кагандар жана мамлекеттик кызматкерлер жылдын бир мезгилдеринде үнкүргө келип сыйынышып, курмандык чалышкан. Үңкүр биринчиден түрктөр үчүн бабалары (чоң аталары) туулган жай болсо (Эне-карышкырдын Гаочань-Турфандагы балдарды тууган үңкүр), экинчиден адамдардын диний-философиялык түшүнүктөрүндө үңкүр эненин жатынын жана жашоонун башталышын туюнткан (Потапов, 1991: 82). Бул диний ритуалды өткөрүүнү каган өзү жетектеген. Бабалардын духтарына келип сыйынуу (Эне-карышкыр) мамлекеттик культка

айланган. Бул каада Биринчи Түрк каганаты кулап, экиге ажыраганда (Батыш жана Чыгыш Түрк каганаттары, 581-659 жж.) да улантыла берилген, түрк кагандары өздөрүнүн баштапкы генеалогиялык тегин, Бөрүнүн (карышкыр) культун дайыма эстеп, белгилеп турушкан. Кытай жазма булактары: "...Каган ар дайым Дугинь тоосунда жашайт. Анын кагандык өргөөсүнүн оозу (эшиги) ыйык эсептелген күн чыгыш тарапка каратылып орнотулган. Каган жыл сайын өз кызматкерлери менен биргеликте бабаларынын үңкүрүнө атайын курмандыктарды чалат. Бешинчи айдын орто декадасында элдин баарын жыйнап, дарыя боюнда Көк Теңирге багышталган курмандык чалдыртат (Бичурин, 1950:230-231). Чыгыш түрктөрүндө болсо каган жана гуй-жэн (тектүү адамдар) жыйналышып бабалардын арбагына, бешинчи айда



Курбангь-Джангь-датха показывасть вывешенное приданое своей внучки.

көпчүлүк эл менен Көккө (Көк Теңир) курмандык чалышары "Чжоу-шуда" баяндалат (Потапов, 1991:122). Батыш Түрк каганатында курмандык чалуу каадасы "бешинчи жана сегизинчи айда" өткөрүлгөн. Бешинчи ай – июнь айынын башталышы, үчүнчү жана сегизинчи айлар азыркы апрель менен сентябрь айларына туура келет. Экинчи жана үчүнчү даталар түшүнүктүү, анткени бул мезгил жайкы көчүп-конуу циклынын башта-

лышы жана жайлоодон кайтуунун аягына туура келген, курултайда чарбалык иштер уруулар, элдер ортосунда жайыттарды бөлүштүрүү, көчүп-конуунун багыттары боюнча маанилүү маселелер каралган. Көк Теңирге курмандык чалуу сөзсүз түрдө кайсыл бир майрамга байланыштуу болгон. Жалпы элдик курмандык чалуу каадасы байыркы хуннуларда, гацзюйларда (теле-динлинь) да болгондугун кытай жазма булактары тастыктайт.

568-ж. Византия императору Юстин Батыш Түрк каганатынын негиздөөчүсү, каган Истемиге (грек. Дизабул) жиберилген элчиликте жетектеген киликиялык Земархтын сапарын грек-византия тарыхчысы Менандр Протектор тактап, ийне-жибине чейин жазган. Киликиялык Земарх жана ал жетектеген элчиликтин курамын түрк (грек. скиф) шамандары “ар кыл жамандыктан тазалоо” үчүн кургатылган өсүмдүктөр менен аластангандан соң гана элчилик өкүлдөрү бийик жерде жайгашкан, жибек кездемеси менен кооздолуп жабылган кагандын ак үйүн көздөй жөнөшкөн (Жданович, 2014: 11-12). Түрктөрдүн каганы Дизабул жибек кездемелери менен кооздолгон кийиз үйдүн ортосунда алтындан жасалган, араба сымал тактыда олтурган. Кабыл алуу аяктагандан соң, ичи жана сырты жибек кездемелер менен кооздолгон, алтын-күмүш жасалгалар жык толгон башка **кийиз (боз) үйдө** тосуп алып, Сасаний элчилери менен биргеликте кагандын мейманы болушкан (Жданович, 2014: 11-12).

IX к. экинчи жарымында – X к. баш чендеринде кыргыз каганы өзүнүн ставкасын бүгүнкү Тыванын аймагынан жылдырган эмес, так айтканда бул маселе боюнча маалыматтар кездешпейт (История Тувы, Т.I, 2001: 133). X к. баш чендеринде кыргыз каганы өз ставкасын монгол тилдүү кара-кытайлардын согуштук кысымы астында Танну-Оладан (азыркы Монголия) Тыванын борбордук чөлкөмүнө көчүргөндүгү болжолдонот. «Худуд ал-Аламда» *«кыргыздар жашаган аймактарда айыл-кыштак, шаар деген жок, калкынын дээрлиги тең боз үйлөрдө жашашат*. Бир гана каган турган жер шаар деп аталат. Кыргыз каганы Кемиджикент аттуу шаарда турат» – деп баяндалат (МИКК, 1973: 41-42). Бул шаардын (Кемиджикент) чалдыбары бүгүнкү Тыванын аймагынан азырынча табыла элек. Арийне, археологиялык маалыматтарга таянуу менен кыргыз каганы жа-

шаган шаар Элегест дарыясына жакын жайгашкан деп болгоого болот. Ошол чөлкөмдөгү **Шанчы, Чинге, Элегест** деп аталган жерлердеги көрүстөн эстеликтерден табылган жазуу стелалардагы ар түрдүү формадагы эн тамгалар да бул аймакта аристократиялык уруулардын өкүлдөрүнүн жашагандыгын айгинелейт (караңыз: История Тувы, Т.I, 2001: 133). Элегест дарыясына жакын жерден табылган кыргыз жазуу эстеликтери компактуу жайгашкан, эстеликтердин кыргыз тарыхын, тилин изилдөөдөгү ролу талашсыз.

Көчүп-конуп жүрүүнүн багыттары эгин себилген аянттардын жайгашуусуна карата өзгөрүлүп турган. Кыргыздар жайлоого чыгардын алды эгинди сээп, күзүндө мал жайлоодон кайтарда жыйнап алышкан. Тан династиясынын (618-907 жж.) хроникалары кыргыздар кадыресе дыйканчылык кыларын, эгин айдаган айды **«бао-ши» (кырг. «баш ай» же «биринчи ай»)** деп аташарын, ал эми эгинди тогузунчу айда оруп-жыйнап алышарын кабарлашат. «Баш ай» – жылдын март айына туура келет. Аль-Идриси кыргыздар суу тегирмендерин колдонушарын, тегирмендерде күрүч, буудай ж.б. эгиндер тартыларын жазган. Алар тамак-ашка колдонулган, куурулган жана чийки буудай катык (суюк тамак) жасап ичишкен (Караев, 1973: 90). Эгин аянттарын темир тиштери салынган соколор менен иштетишкен, Кытайдан алынып келинген чоюн тиштүү буурсундар да айыл чарбасында кеңири колдонулган. Эгин бышканда темир ороктор менен оруп алышкан. Кыргыздарга кошуна жашаган, тайга аймагын байырлаган уруулар негизинен аңчылык, балыкчылык жана жыйноочулук менен күн көрүшкөн. Тайга зонасынын жаратылыш шарттары дыйканчылык кылууга мүмкүнчүлүк берген эмес. Тарыхый маалыматтар боюнча аймактын калкы кийизден жабылган, көлөмү ар кыл боз үйлөрдө жашашкан. Кыргыздардын башчысы – **Ажо көлөмү зор келген боз үйдө, андан ки**



йинки рангадагы адамдар андан **чаканы-раак кийиз үйлөргө** ээ болушкан (Бичурин, 1950, Т.I: 352). Тыванын аймагында орто кылымдар дооруна таандык шаар, турактардын, өндүрүштүк борборлордун болбошу – кыргыздардын негизги бөлүгүнүн көчмөн шартта жашагандыгын чагылдырат. Х к. Тывада эскерилген кыргыздардын шаарынын так ортолугунда кагандын ак өргөөсү көрүнүп турган боз үйлөрдөн турган шаар болгон, ырасында боз үйлөрдөн куралган шаардын ордун табуу мүмкүн эмес (История Тувы. Т.I, 2001: 139). Аль Йакубинин белгилөөсү боюнча түрк уруулары, анын ичинен кыргыздар сырттары жасалгаланган **кийиз үйлөрдө** турушарын, үйдүн негизин түзгөн жыгач жасалгалар териден өрүлгөн кемерлер менен бекемделерин эскерген (История Киргизской ССР, 1984: 321-324).

Кыргыздардын, түрктөрдүн ж.б. элдердин кийиз үйлөрүнө кытайлар жана кытай аристократтары өтө жогорку бааларды беришкен, көчмөндөрдүн материалдык маданиятынын үлгүлөрү таңкыс заттарга айланганын тарыхый булактар да тастыктайт. Ириде, терең тарыхый жана маданияты бар кытайлар көчмөндөр тарабынан жасалган кийиз үй, кымыз, териден жасалган буюм-

тайымдар ж.б. колдонууга ыңгайлуулугуна, сапатына маани беришкен. Мисалы, Бо Цзюйинин боз үй тууралуу жазып калтырганына көңүл бөлсөк болот. **Бо Цзюйи** (кыт. 白居易 кошумча *Бо Лэтянь* 白居易, *Бо Сяншань* 白居易 деген аттар (болжолу, псевдонимдер) менен да белгилүү болгон, 772-846 жж.) Кытайдын Тан династиясынын доорлорунда жашап өткөн акындын бир тууганы, канцлер Бай Миньчжундун аталаш тууганы болгондугу айтылат. Шаньси провинциясынын Синьчжэн аттуу шаарында жашап өткөн. Өзүн ырдын генийи деп атаган экен, “ши” жанрындагы ырларды жазган. **Бо Цзюйи** Тан доорундагы өз орду бар, талантуу акындардан экендигин эскеришет. Акындын жазган ырлары жөнөкөйлүгү жана терең маанилүүлүгү боюнча айрымаланган. **Бо Цзюйи** империядан түндүк тараптагы түздүктөрдө жашаган көк түрктөр, уйгур (тогуз огуз), кыргыздарды кыдыргандыгын болгоого болот. Көчмөндөрдүн боз үйүн сүрөттөп ыр жазган. “Көгүлтүр үй” тууралуу ырды Германияда жашаган кытай тектүү илимпоз Лю Маоцзай саптап бүгүнкү кытай тилине оодарган. Бул текстерди Л.Н.Гумилев орус тилине которгон (Крюков, Курылев, 2000: 14). Эт-

нограф С.И.Вайнштейн Л.Н.Гумилевдун котормосун жогору баалоо менен бирге, айрым мүчүлүштүктөрүнө да токтолгон (караңыз: Вайнштейн, 1976: 46, 47). Кыргыз тилине адабиятчы жана сынчы Калык Ибраимов эркин которгон:

### **Ак боз үй (“Көгүлтүр үй”)**

Сан миң койдун жүнүнөн,  
 Сансыз түйдөк түрүшөт.  
 Сай талдардын түрүнөн  
 Кереге-уугун сүрүшөт.  
 Түндүктүн буурул таңында,  
 Көк мунарык шаңында,  
 Көркү сонун боз үйдү,  
 Көкжал көчмөн эрендер  
 Көк жайыкка тигишет.  
 Буюруп жазмыш бу күндү,  
 Түндүккө түштүк жүгүндү.  
 Көчмөндүн акбоз өргөөсү,  
 Жергеме жетип тигилди.  
 Куюн тийсе солк этпейт,  
 Жаан-чачын эч өтпөйт.  
 Дубалы жок, бурчу жок,  
 Ичи жылуу, көңүл ток.  
 Жоокерлер менен жол кезип,  
 Тоо-талааны арытты.  
 Акбоз үй конуп короомо,  
 Көргөндүн көзүн талытты.  
 Ай мунары астында,  
 Ажары көңүл толкутат.  
 Ажайып кийиз жабуусу  
 Кыш чилдесин коркутат.  
 Кереге-уугу келишкен,  
 Керемети тири укмуш.  
 Саймалуу үзүк-туурдук,

Сарамжалы бир укмуш.  
 Очогунда от бийлейт,  
 Ойноктоп от шок бийлейт.  
 Өз тамын чанып андайда,  
 Ушундай үйгө ким кирбейт.  
 Коломто чогуу кызарган,  
 Кызгалдак гүлдөй албырат.  
 Туш кийиз, көрпө, шырдактар,  
 Көргөндүн көөнүн дал кылат.  
 Колуңдан келсе жыргап кал,  
 Төрүндө жатып магдырап.  
 Түнөргөн түндө түтүнү,  
 Түндүктөн көккө чубалат.  
 Мас болуп жыпар жытынан,  
 Көлкүлдөп көңүл кубанат.  
 Көктөмдө кирген шар суудай,  
 Көөдөндү жарып ыр агат.  
 Ушундай укмуш үйүнөн,  
 Бейишти берем десе да,  
 Кандай бир пенде чыгалат.  
 Канчалар жүрөт камыштан,  
 Алачык жасап алышкан,  
 Аязда тоңуп калтырап.  
 А боз үйдүн жөнү бир башка,  
 Адамды айраң калтырат.  
 Дүйнөдөн безген, жер кезген,  
 Кечил да ага таңгалат.  
 Карыздан башы чыкпаган,  
 Эртеден кечке уктаган,  
 Кесир да ага таңданат.  
 Кадырлап сыйлуу конокту,  
 Боз үйдөн күтүп сүйөмүн.  
 Балдарым үчүн боз үйдү,  
 Бапестеп сактап жүрөмүн.  
 Менсинген хандын сарайы,  
 Боз үйгө кайдан теңдешсин!  
 Ак урса дагы ага мен  
 Ак өргөөмдү бербесмин!

### **Пайдаланылган адабияттардын жана булактардын тизмеси:**

1. *Абрамзон, С. М.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе, 1990, «Илим». – 480 с
2. *Антипина К.И.* Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. Фрунзе, 1962. – С.154-216.
3. *Бань Гу.* “Хань-шу”, Пекин, Т.11: 3761.

4. *Бартольд В.В.* Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии [Текст]/ В.В.Бартольд. Алматы: Жалын, 1998. - С. 192.
5. *Бичурин Н. Я* (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I-III. -М.-Л.: 1950-1953.
6. *Вайнштейн С.И.* Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии//СЭ. 1976. № 4. 46, 47.
7. Древнетюркский словарь [Текст]/ Л.: Наука, 1969. - 715 с.
8. *Евтюхова Л. А.* Развалины дворца в «земле хягас», «Краткие сообщения Инта истории материальной культуры», вып. XXI, - М.: Наука, 1947. - С. 85.
9. *Егоров Н. И.* По следам златорогого оленя//Межэтнические общности и взаимосвязи фольклора народов Поволжья и Урала. - Казань, 1985. - С. 128 – 133.
10. История Киргизской ССР, Фрунзе, "Илим", 1984. Т.I. - С. 321-324.
11. История Тувы. -М.: Наука, 2001. Т.I. - 430 с.
12. *Жданович О.П.* Посольство Земарха в ставку тюркского кагана (перевод и комментарии фрагментов труда Менандра Протектора)//Золотоордынское обозрение. - № 2(4), 2014. - С. 6-20.
13. *Жуковская Н.Л.* Пространство и время в мировоззрении монголов //Мифы, культы, обряды народов зарубежной Азии. -М., 1986. - С.118-135.
14. *Жуковская Н. В.* Судьба кочевой культуры. Рассказы о Монголии и монголах, - М.: «Наука», 1990. - 230 с.
15. *Егоров Н.И.* По следам златорогого оленя. Межэтнические общности и взаимосвязи фольклора народов Поволжья и Урала [Текст]/ Н.И.Егоров. Казань, [б.и.], 1985. - С. 128-133.
16. *Караев О. К.* Этногенетические и этнокультурные процессы древности и средневековья в Центральной Азии. -Бишкек, 1996: «Илим». - С. 22-46.
17. *Каратаев О.К., Эралиев С.* Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. – Б.: Бийиктик, 2005. – 388 б.
18. *Каратаев, О.К.* Бөрү уруусунун келип чыгышынын тарыхый-этнографиялык негиздери. – Бишкек, «Улуу тоолор», 2021. – 618 б.
19. *Кармышева Б.Х.* Жилище узбекской племени карлук южных районов Таджикистана и Узбекистана // Известия общественных наук АН Таджикской ССР. Вып. 10-11. Душанбе, 1956. -С. 23.
20. *Кармышева Б.Х.* Поездка к киргизам Джиргаталы в 1954 г. Изв. Отд. обществ, наук АН ТаджССР, 1956, вып. 10—11. -С. 29—30.
21. *Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г.* Степные империи древней Евразии. – СПбГУ, 2005.– 346с.
22. *Крадин Н.Н.* Империя Хунну. Изд. 2-е, перераб. и доп. [Текст]/ Н.Н.Крадин. - М.: [б.и.], Логос, 2001. - 312 с.



23. *Крюков М.В., Курyleв В.П.* К ранней истории юрты (по китайским источникам III в. до н.э. – XIII в. н.э.)//Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 2000. – 206 с., с ил.
24. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Т. I-II. – Бишкек, 2019.
25. *Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев, А.К., Оразбаев А.М.* Древняя культура Центрального Казахстана. - Алма-Ата, 1966. - С. 34, 151, 173.
26. Материалы по истории киргизов и Киргизии / Пер. извлечений; Отв. ред. и авт. введ. 629. В. А. Ромодин. Вып. 1. М., 1973.
27. Материалы по истории сюнну: по китайским источникам / Предислов., пер. и примеч. В. С. Таскина.-М.: Наука, 1968. – С. 143.
28. *Махова Е.И.* Материальная культура киргизов как источник изучения их этногенеза. ТКАЭЭ. т. III, Фрунзе, 1959. -С. 45-47.
29. *Муканов М. С.* Казахская юрта., Алма-Ата, “Тылым”, 1981. – 222 с.
30. *Потапов Л. П.* Алтайский шаманизм. – Л.: Наука, 1991. -321 с.
31. Фиельструп Ф. А. Отчет о поездке в Киргизию летом 1925 года. Фонды Отд. обществ, наук АН Кирг.ССР.
32. *Харузин Н.* История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России. - М., 1896.
33. *Чжоу шу* (История [династии] Чжоу). Пекин: Чжонхуа шуцзюй, 1987. С. 1–1289.
34. *Юдахин К.К.* Киргизско-русский словарь. Фрунзе, “Илим”, 1965.